

УДК 930.25(477.65)

О. О. БАБЕНКО, В. П. КОЛЄЧКІН*

ДЕРЖАВНОМУ АРХІВУ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ – 90 РОКІВ

Висвітлено історію архівної справи на Кіровоградщині, започаткування Державного архіву Кіровоградської області, його діяльність та внесок у популяризацію документів з історії краю. Здійснено огляд найбільш інформативних фондів і документів архіву.

Ключові слова: архівна справа; історія Кіровограда; Державний архів Кіровоградської області; фонди; документи.

17 листопада 1925 р. рішенням Президії Зінов'євського окружного виконавчого комітету (м. Зінов'євськ, колишній повітовий центр – м. Єлисаветград) було створене окружне архівне управління¹. Завідувачем управління призначено Г. М. Павлюченка, який у 1925–1926 рр. був єдиним співробітником установи. У розпорядження управління було передано приміщення у будинку по вул. Великій Перспективній, який раніше належав купцю Остроухову². Сьогодні на місці цього будинку – кінотеатр “Зоряний”, який містяни старшого віку пам'ятають як “Комсомолец”.

У 1917 р. та 1920 р. були зроблені спроби створити архів та упорядкувати документи, що залишилися у місті від старих органів влади та громадських організацій, але цьому завадили громадянська війна та економічна розруха. Результатом стала втрата багатьох цінних документів з історії міста та повіту. У першу чергу, внаслідок зміни влади були знищені цінні архіви жандармського управління, поліцейських частин міста, повітового суду, земських суддів. Через це архівному управлінню довелося збирати документальну базу фактично з нуля. Незважаючи на те, що штат архівного управління складався лише із завідувача та архіваріуса, окрархів, загалом, упорався із завданням. Були укомплектовані фонди повітової земської управи, поштово-телеграфної контори, заводу швейних машин, комерційного та реального училищ, а

---

* *Бабенко Олег Олександрович* – директор Державного архіву Кіровоградської області;

Колєчкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, головний археограф відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області.

також особовий фонд міського землеміра, історика, археолога і громадського діяча П. З. Рябкова³.

З метою подальшого розширення документальної бази 29 листопада 1927 р. окрвиконком, правління спілки робітників освіти і окрархів звернулися до громадськості, зокрема, до вчителів округу із закликом відшукувати та зберігати історичні документи, а також допомогти окружному архівному управлінню у збиранні документів⁴. Також з 1927 р. документи почали систематично видавати користувачам до читального залу архіву.

Тоді ж було порушено питання про упорядкування та здавання в архів документів партійних і комсомольських організацій. У серпні 1928 р. Зінов'євський окружний комітет КП(б)У надіслав листа всім райкомам КП(б)У та ЛКСМУ, партійним та комсомольським осередкам із пропозицією передавати документи до архіву. У жовтні того ж року при окрархиві були створені партійна секція і таємно-політичний відділ⁵.

Зростання кількості документів вимагало розширення приміщення, в якому б вони зберігалися. Тому 13 травня 1928 р. управлінню надали нове приміщення у пров. Слуцького, буд. № 10. Був збільшений і штат працівників установи – тепер він складався із завідувача, архіваріуса, завідувача таємно-політичного відділу та охоронця. Відповідно й сам архів підпорядкували місцевому управлінню НКВС.

На червень 1930 р. в архівосховищі вже було зосереджено 620 фондів. Серед нагальних завдань Зінов'євського архіву того часу було пошук роботи з комплектування фондів, а також інструкторської роботи з архівної справи, особливо у районах округу. На архівне управління також покладалася організація експертизи цінності документів⁶.

У 1930 р., під час адміністративної реформи, Зінов'євський округ був ліквідований. Окружне архівне управління було перетворене у міське архівне управління, проте фактично воно продовжувало обслуговувати територію колишнього Зінов'євського округу.

Постановою Укрцентрархіву від 14 травня 1931 р. було запроваджено нову систему організації зберігання документів у державних архівах. Наголошувалося, що всі архівні установи повинні мати єдине архівосховище, в якому фонди мали розміщуватися за секціями для раціонального користування ними. Зінов'євське архівне управління швидко і чітко перебудувало свою роботу, що було відзначено постановою Укрцентрархіву від 25 червня 1931 р. і премією в 150 крб.⁷

У 1932 р. Зінов'євський район увійшов до складу Одеської області. Відповідно на місці окружного архівного управління у березні 1932 р. був створений Зінов'євський державний історичний архів, який підпорядкувався Одеському обласному архівному управлінню. В архіві на той час працювали директор, завідувач партійної секції, науковий співробітник, 2 асистенти, 2 архівних техніки і прибиральниця⁸.

У грудні 1934 р. м. Зінов'євськ було перейменовано у м. Кірово. Таким чином, Зінов'євський державний історичний архів перейменовано в Кіровський державний історичний архів. На той час у Кіровському державному історичному архіві було сконцентровано 1669 документальних фондів, бібліотека містила 4415 книг та 23615 примірників газет⁹.

У 1939 р., у зв'язку зі створенням Кіровоградської області, Кіровський державний історичний архів був реорганізований у Кіровоградський обласний державний архів. Одночасно було створено архівний відділ УВС у Кіровоградській області, на який покладалося керівництво архівною справою¹⁰.

22 червня 1941 р. розпочалася радянсько-нацистська війна. Вже у липні 1941 р. було ухвалено рішення про евакуацію документів облдержархіву, а також документів партійних та державних установ до східних районів РСФРР. Частина фондів у супроводі 6 архівних працівників була перевезена до м. Балашова Саратовської області, а згодом – до м. Шадринська Челябінської області. Передусім, це – документи таємного відділу, дореволюційні фонди, документи періоду громадянської війни¹¹.

Однак значна кількість документів через евакуаційний безлад залишилася у м. Кіровограді. Завідувачки партійного і державного архівів Диковська і Белінська спробували організувати знищення документів вогнем. Керівники міських заводів і бані, де були печі, відмовили у допомозі, а “продуктивність” груб у приміщенні архіву виявилася надто низькою – теки з паперами горіли довго і неохоче. Тому спалити всі документи не вдалося. Через це виникла ідея просто залити документи водою у підвалі. Підвал виявився затісним, тож планувалося заливати документи й безпосередньо в сховищі. Проте скоро й води у водогоні не стало. Завдяки цим обставинам значна частина фондів дочекалася окупантів.

Нацистська влада на базі облдержархіву створила обласне й міське архівні управління. Та зберігання документів, їх охорона були налагоджені вкрай погано. Цінні документи розкрадалися й безслідно зникали. Причиною безладу була відсутність в окупантів обліково-довідкового апарату. Також, як і під час паперового голоду 1920-х років, архівні документи повторно використовувалися окупаційними та допоміжними українськими організаціями для ведення власного діловодства.

При відступі нацисти також знищили значну кількість документів, а решта була безладно розкидана по архівосховищу разом із завезеними сюди документами міського архіву.

8 січня 1944 р. було визволено обласний центр, і вже наступного дня архівний відділ УВС у Кіровоградській області поновив свою роботу. Архівісти зібрали та упорядкували залишки старих документів, а також прийняли на постійне зберігання нові документи від установ, організацій і підприємств, які діяли в період нацистської окупації. Вна-

слідок наполегливої роботи та допомоги громадськості було зібрано документи гебітскомісаріатів, комендатур, поліції, управ, громадських дворів¹².

У результаті великої роботи до 1 січня 1945 р. в архіві було відновлено та створено 1785 фондів, 434953 од. зб. У наступні роки діяльність обласного архіву полягала, головним чином, в упорядкуванні та описуванні документів¹³.

У 1958 р. архів знову отримав назву “Кіровоградський обласний державний архів”. На цей час виникла потреба провести перевіряння наявності документів у фондах архіву. Причиною було те, що у повсякденний час до архівосховища потрапило багато документів тимчасового строку зберігання, відтак спостерігалися випадки неправильного фондування документів, штучного дроблення фондів. У результаті проведеної роботи було складено списки установ, організацій та підприємств, документи яких мав приймати на постійне зберігання Кіровоградський обласний державний архів¹⁴.

У 1960 р. архівні установи були передані із системи МВС УРСР у підпорядкування новоствореного Архівного управління при Раді Міністрів республіки. Відповідний відділ був створений і при облвиконкомі. Йому був підпорядкований центральний архів області¹⁵. На цей час в архіві було зосереджено 6303 фонди, 375161 од. зб. У цьому ж році тут було створено фотовідділ, і за період з 1960 р. до 1963 р. до архіву надійшли перші фотодокументи від управління будівництва Кременчуцької ГЕС, заводу “Червона Зірка”, редакції газети “Кіровоградська правда”, обласної телестудії¹⁶.

Відповідно до вказівок зі столиці співробітники архіву повинні були провадити дослідницьку та популяризаторську роботу серед широких мас населення, ознайомлюючи їх з історією рідного міста, республіки, союзної держави. Протягом 1960-х років співробітники архіву взяли участь в організації понад 20 радіо- і телепередач, 30 виставок, виступили з більш ніж 200 лекціями в інститутах, технікумах, на підприємствах, виборчих дільницях. З 1965 р. архівісти облдержархіву брали активну участь у підготовці тому про Кіровоградську область до фундаментального видання “Історія міст і сіл Української РСР”¹⁷.

У 1972 р. наказом начальника Архівного управління при Раді Міністрів УРСР Кіровоградський обласний державний архів було віднесено до архівів II групи, і у зв’язку з цим його штат збільшився до 21 одиниці. Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 6 червня 1980 р. Кіровоградський обласний державний архів був перейменований на Державний архів Кіровоградської області¹⁸.

У зв’язку зі збільшенням фондів архіву у 1975 р. розпочалося будівництво нового 9-поверхового архівного корпусу. У 1983 р. архів перейшов до нової будівлі, що потребувало збільшення штату. У 1984 р. був затверджений новий штатний розпис на 47 працівників¹⁹. Того ж

року на зберігання було прийнято 61195 од. різноманітних документів від закладів, підприємств та установ, 20 од. кінодокументів, 500 од. фотодокументів, 10 од. фонодокументів²⁰.

Нарикінці 1980-х–на початку 1990-х років розпочалася динамічна перебудова суспільства. На архівній справі це відобразилося, головним чином, через масове розсекречення архівних документів. Кіровоградський обласний архів за 1991–1995 рр. розсекретив 82 фонди та 6810 од. зб.²¹ Крім того, на зберігання до обласного архіву було передано 29944 од. зб. документів архіву Кіровоградського обкому Комуністичної партії України, більше 38 тис. архівно-слідчих справ на громадян, репресованих у 1920–1950-х роках та близько 14 тис. фільтраційних справ на громадян – жертв нацистських переслідувань, вивезених на примусові роботи до Німеччини та її сателітів²².

Станом на 1 січня 2016 р. колекція обласного архіву налічує близько 1 млн 323 тис. 119 документів з паперовим носієм, об'єднаних у 8241 фонд; 218 од. науково-технічної документації; 259 кінодокументів, 67 відеодокументів та 291 аудіодокументів, більш ніж 23,5 тис. фотодокументів; близько 14 тис. книг та брошур, 653 комплектів журналів, 7141 підшивок газет, 4458 листівок і плакатів²³.

Практично вся історія міста та краю з 1759 р до 2016 р. знайшла відображення у фондах та колекціях обласного архіву. Насамперед, це стосується історії заселення нашого краю. Численні документи відображають розбудову міста Єлисаветград на місці старої фортеці, заселення краю, виникнення численних сіл, хуторів, містечок, переселення до Єлисаветградщини українців, росіян, молдаван, сербів, албанців, болгар, німців, євреїв та представників інших народностей, які переходили на цілинні землі, окультурюючи їх власною працею, перетворюючи засушливий степ на квітучі міста і села.

Унікальними пам'ятками, про які згадується у документах архіву ХІХ–ХХ ст., є численні маєтки та садиби, економії та селянські господарства. Безумовно, вони поступаються розмірами, давниною та багатством архітектури відомим пам'яткам садово-паркового мистецтва та архітектури інших регіонів Правобережної України, проте саме їх створення є свідченням освоєння безводного степу працюючими людьми. Ландшафтні парки в Онуфріївці та “Веселі Боковеньки” назавжди залишаться своєрідним символом людських звершень та пам'ятниками натхненним ентузіастам своєї справи, які зробили практично неможливе – акліматизували рідкісні рослини зі всього світу у степовій зоні, що її незадовго до того вважали ледве придатною для землеробства й зовсім непридатною для розвитку лісового господарства.

Вражаючою є підбірка документів, що відображає життя та розвиток м. Єлисаветград. Насамперед, це стосується документів земських начальників і, особливо, документів Повітового земського зібрання та

земської управи. У цих документах – уся історія міста, що поступово перетворювалося із забутої провінційної фортеці, яка так і не змогла повністю розкрити свій військовий потенціал, на своєрідний “Маленький Париж”, що дав Україні першу українську національну професійну театральну трупу, яка невдовзі здобула надзвичайну популярність практично у всій імперії. З Єлисаветградом залишилися назавжди пов’язаними імена М. Кропивницького та І. Тобілевича (Карпенка-Карого), що народилися, зростали творчо й особистісно.

Численні текстові та фотодокументи, що зберігаються у Держархіві Кіровоградської області, стосуються архітектури обласного центру, що формувала урбаністичне обличчя міста протягом XIX–XX ст.

Фонди декількох промислових підприємств, зокрема, заводів Ельворті та Яскульського, зберігають відомості не тільки про розвиток промислового виробництва у місті, але й про рівень життя населення у новий та новітній час, дозволяють зазирнути у минуле з погляду звичайної людини.

Також документальні фонди архіву дають можливість відслідкувати радянську модернізацію промисловості міста, району та області, яка може і не була достатньо масштабною, проте постійно робила свій внесок у поступове зростання добробуту пересічного обивателя.

Фонди архіву області містять багато документів, що свідчать про високий рівень місцевих закладів освіти. Цінними є фонди Єлисаветградського реального училища, Єлисаветградських чоловічої та жіночої гімназій, що виховали для України і світу таких достатньо відомих діячів, як-от: письменник, художник та політичний діяч Володимир Винниченко, брати Шульгіни, академік Георгій Проскура, фізик-теоретик Ігор Тамм, інженер-конструктор Георгій Лангемак, гірничий інженер Мартін Шимановський, український меценат Євген Чикаленко, театральні діячі Микола Садовський, Панас Саксаганський, Гнат Юра, майстри красного письменства XX ст. Євген Маланюк, Юрій Яновський, Арсеній Тарковський, Ярослав Івашкевич, Міхал Хороманський, Амінодав Шполянський, білоруський драматург Ригор Кобець, музичні діячі Генріх Нейгауз, Фелікс Блуменфельд, Кароль Шимановський, інженер та етнограф Михайло Васильєв та багато інших. Фонди комерційного училища та Зінов’євського інституту соціального виховання відображають життя та творчість науковця і педагога, учня О. Потебні професора В. І. Харцієва.

Фонди та колекції Держархіву Кіровоградської обл. дозволяють виконувати наукові та прикладні дослідження з будь-якої тематики, пов’язаної з історичною, економічною, літературною тощо регіоналістикою. Тут, наприклад, є і документи з історії благодійних інституцій на теренах нашого краю у XIX ст., і відомості про важку долю числен-

них хвиль переселенців, які переїжджали до нашого регіону у часи глобальних катастроф на зразок світових воєн або масштабних соціальних експериментів ХХ ст.

Також документи архіву дають можливість висвітлювати долю Єлисаветградщини у період визвольних змагань 1917–1921 рр., ставлення місцевої громади до змін влади в Україні, діяльність органів місцевого самоврядування серед розбурханого моря анархії періоду громадянської війни, селянських республік, політичного бандитизму всіх політичних спектрів.

В архіві можна віднайти інформацію про стан коренізації та українізації 1920-х років, становлення та згорання нової економічної політики 1920-х років, колективізації 1920–1930-х років, голодоморів ХХ ст., політичних репресій 1930-х і 1940-х років, життя Кіровоградщини під час Другої світової війни 1939–1945 рр., нацистської окупації 1941–1944 рр., визволення краю та повоєнної відбудови.

Фонди архіву детально відобразили повоєнне життя міста та області, суспільні зміни у СРСР, поступовий розквіт та кризу радянського політичного режиму, початок боротьби в області за відновлення української державності та життя міста у період існування незалежної України.

Сьогодні Держархів Кіровоградської обл. є не просто органом державної влади – структурним підрозділом обласної державної адміністрації, на який покладено виконання функцій держави у галузі архівної справи та діловодства, а саме: формування, збереження та використання документів Національного архівного фонду в краї, а й багатофункціональною установою, що надає послуги держави громадянам, є, водночас, своєрідною науково-дослідницькою інституцією й виставковим центром, виробничим майданчиком й організацією з експлуатації споруд, центром громадської активності краєзнавців і пам'яткоохоронців області, вся діяльність якої спрямована на утвердження й розбудову модерної Української держави.

Слід зазначити, що колектив Держархіву Кіровоградської обл., передусім, активно продовжує творчий процес ознайомлення громадськості з найбільш цікавими сторінками історії краю через: численні стаціонарні виставки та онлайн-добірки документів з різноманітної тематики; популярні й просвітницькі теле- та радіопередачі; публікації статей та дописів у місцевих ЗМІ та загальноукраїнських фахових виданнях; підготовку й видання тематичних збірників документів і матеріалів, науково-популярних брошур, одноосібних і колективних монографій; проведення на своїй базі обласних науково-практичних історико-краєзнавчих конференцій та засідань “круглого столу”, участі у наукових і просвітницьких заходах у Кіровограді та інших регіонах України. У 2014 р. Держархів Кіровоградської області та обласна ор-

ганізація Національної спілки краєзнавців України заснували продовжуване видання “Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України”. У світ уже вийшло чотири випуски збірника.

---

¹ Державний архів Кіровоградської області (Держархів Кіровоградської обл.), ф. Р-250, оп. 1, спр. 417, арк. 177.

² Там само, ф. Р-833, оп. 1, спр. 1, арк. 9.

³ Там само, спр. 13, арк. 15.

⁴ Там само, спр. 11, арк. 67–68.

⁵ Там само, спр. 18, арк. 24, 27.

⁶ Там само, спр. 43, арк. 82–83.

⁷ Там само, спр. 68, арк. 56.

⁸ Там само, спр. 87, арк. 5, 5зв.

⁹ Там само, оп. 4, спр. 26, арк. 7, 8.

¹⁰ Там само, спр. 68, арк. 1.

¹¹ Там само, ф. Р-5069, оп. 1, спр. 103, арк. 56.

¹² Там само, ф. Р-833, оп. 6, спр. 2, арк. 10–12, 35–36.

¹³ Там само, оп. 2, спр. 17, арк. 1–4.

¹⁴ Там само, оп. 3, спр. 723, арк. 45.

¹⁵ Там само, ф. Р-2860, оп. 1, спр. 2622, арк. 234.

¹⁶ Там само, ф. Р-833, оп. 3, спр. 723, арк. 40.

¹⁷ Там само, оп. 2, спр. 151, арк. 2–23, 26; спр. 223, арк. 1–12, 18.

¹⁸ Там само, спр. 504, арк. 66.

¹⁹ Там само, спр. 588, арк. 27–29.

²⁰ Там само, спр. 614, арк. 12–23, 27.

²¹ Там само, спр. 744, арк. 5–9.

²² Там само, спр. 806, арк. 10.

²³ Зведений річний звіт про виконання плану розвитку архівної справи архівними установами Кіровоградської області за 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/dakiro-f.php>. – Назва з екрана.

There is outlined the history of archival affairs on Kirovohrad Region, the establishment of the State Archives of Kirovohrad Region; its activity and contribution to the popularization of documents on the history of the region. There is done an overview of the most informative collections and document of archives

Key words: the archival affairs; Kirovohrad history; State Archives of Kirovohrad Region; the collections; the documents.